

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Ю.М. Бровендер, А.Г. Чернишов

**АРХЕОЛОГІЯ І МОЛОДЬ:
ДОСВІД РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Монографія

Сєвєродонецьк 2021

УДК 902:37.091(477.61)

Б 88

Рекомендовано до друку Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 4 від 26.11. 2021 р.)

Рецензенти:

Виборний В.Ю., заступник начальника управління, начальник відділу охорони культурної спадщини управління культури, національностей, релігії та туризму Луганської обласної державної адміністрації

Сапицька О.О., к.і.н., доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Науковий редактор: Литвиненко Р.О., д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Бровендер Ю. М., Чернишов А. Г.

Б 88   **Археологія і молодь: досвід роботи в закладах освіти Луганської області:** монографія / *Наук. ред. Р. О. Литвиненко.* – Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – 100 с.

ISBN 978-617-11-0214-9

Актуальним й нагальним завданням українських науковців і освітян є ліквідація «білих плям», встановлення об'єктивної картини в усіх ділянках вітчизняної історії та культури. У зв'язку з цим значна увага у вищих навчальних закладах, а також у відповідних секціях Малої академії наук України має приділятися створенню нової системи викладання історичних дисциплін, зокрема археології, якій належить провідне місце у формуванні історичної свідомості молодого покоління через опанування глибоких знань, умінь, інших компетентностей відповідно до вимог освітніх стандартів. Саме ці принципи та підходи реалізуються кафедрою історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля як у процесі теоретичних занять, так і під час навчальної археологічної практики, що проводиться разом із слухачами секції «Археологія» Комунального закладу «Луганська обласна Мала академія наук учнівської молоді»

Монографія розрахована на науковців, викладачів, учителів, студентів, школярів і всіх тих, хто цікавиться педагогічною археологією, а також археологією Луганщини.

УДК 902:37.091(477.61)

ISBN 978-617-11-0214-9

© Бровендер Ю. М., Чернишов А. Г., 2021
© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. Археологічні дослідження Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: стан та перспективи розвитку	8
2. Місце і роль навчальної археологічної практики здобувачів вищої освіти у формуванні професійних компетентностей	25
3. Польова археологія як засіб формування ключових компетентностей нової української школи	36
4. Луганщина – Ельдорадо для археологів	68
Література	95

Для успішного проведення наукових археологічних досліджень спільної експедиції Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля і Комунального закладу «Луганська мала академія наук учнівської молоді» на теренах Луганщини в 2018-2021 роках потрібні були постійні допомога і підтримка.

Автори видання щиро вдячні за це:

підприємцям: *Мормулю В. В., Кошовій К. В., Борзилу О. І. – за матеріальну підтримку;*

представникам влади: *Виборному В. Ю., Клименчукову О. В., Корощенку С. В., Росляку В. М., Русановій Л.П., – за організаційну підтримку;*

освітянам: *Арсентьєвій О.С., Биковій Л. В., Вдовіну О. А., Коцюрубі В. П., Панченко О.Г., Парамонову В.А., Фоменко Н. А., Хохлову Є. М., – за допомогу в організації досліджень і підготовці цього видання, турботу про школярів;*

дизайнерці *Стрельченко В.В. – за художнє оформлення обкладинки монографії та за розробку дизайну археологічного музею «Відкрита і 100рія».*

Особливу подяку висловлюємо:

Бардаш Олені Юріївні, *директорці Комунального закладу «Луганська мала академія наук учнівської молоді»;*

Поркуян Ользі Вікторівні, *ректорці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*

- за безупинну підтримку у втіленні ініціатив з розвитку археологічного руху на Луганщині.

ВСТУП

Одним зі стратегічних завдань реформування освіти в Україні є формування сучасною українською школою певних компетентностей, серед яких, важливе місце займає формування історичної свідомості української молоді. Проблема формування особистості, а тим більше всебічно розвинутої, є фундаментальною в педагогічній науці. Її вирішення потребує модернізації змісту, форм, методів і засобів навчання, впровадження нових технологій, реалізації пріоритетних принципів реформування навчального процесу, які передбачені Національною програмою розвитку освіти у XXI ст. А це можливо завдяки демократизації, гуманізації та гуманітаризації навчання.

Обов'язковою передумовою успішної розбудови самостійної Української держави є висока самосвідомість нації. А це – глибоке знання національної історії, культури, розуміння їхньої унікальності на тлі історії та культури сусідів. Однак, дослідження саме в цих галузях науки, донедавна з відомих причин гальмувалися, а їх результати фальсифікувалися. Цілі напрями досліджень сфальсифіковані або ще залишаються суцільною «білою плямою». Такий стан знань української нації про себе не може бути основою міцної самосвідомості. Особливо, за певних обставин, це актуально для населення східних областей України. Поняття «Дике поле»

жорстко вкоренилося у свідомості значної частини мешканців цього регіону, які вважають, що територія Донбасу була заселена лише під час промислового її освоєння, тобто у XVII – XVIII ст. Насправді, східноукраїнський регіон дуже багатий пам'ятками давньої історії, але, на жаль, ще недостатньо досліджений в археологічному аспекті. Отже, актуальним і нагальним завданням українських науковців і освітян є ліквідація «білих плям», встановлення об'єктивної картини в усіх ділянках історії та культури. У зв'язку з цим значна увага в Україні повинна приділятися створенню нової системи викладання, у вищих навчальних закладах, а також у відповідних секціях Малої академії наук України історичних дисциплін, зокрема археології, яким належить провідне місце у формуванні історичної свідомості молодого покоління через опанування глибоких знань, умінь, інших компетентностей відповідно до вимог освітніх стандартів.

Саме ці принципи і підходи реалізуються кафедрою історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля як у процесі теоретичних занять, так і під час навчальної археологічної практики, що проводиться разом із слухачами секції «Археологія» Комунального закладу «Луганська обласна Мала академія наук учнівської молоді» під загальним керівництвом доктора історичних наук, професора Бровендера Ю.М.

Східноукраїнський університет ім. В. Даля сьогодні виховує професійно зорієнтованих, озброєних відповідним науковим

дослідницьким інструментарієм молодих людей, більшість яких вже у школі знають своє наукове покликання, спрямування і йдуть до закладів вищої освіти, чітко розуміючи, в якій галузі вони хочуть працювати.

Появу цього видання обумовило бажання авторів поділитися своїм досвідом роботи з молоддю в процесі дослідження і вивчення давньої історії свого рідного краю, який набувався ними у закладах освіти Луганської області протягом багатьох років.

*Поркуян О.В. ректорка
Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля,
доктор технічних наук, професор*

1. Археологічні дослідження Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: стан та перспективи розвитку

Становлення археології як одного з провідних наукових напрямків у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля у часі збігається з народженням самого університету – спадкоємця Луганського машинобудівного інституту.

У 1992 році в Східноукраїнському національному університеті створюється археологічна лабораторія «Спадщина». Дослідницький пошук цієї лабораторії з самого початку був обумовлений науковими інтересами її керівника, тоді ще кандидата історичних наук С.М. Санжарова. Дослідника цікавили проблеми, пов'язані з катакомбною культурною спільнотою доби середньої бронзи. Багаторічні польові дослідження переважно катакомбних побутових пам'яток у Кременському районі Луганської області створили чисельну джерельну базу для аналітичних розробок. Серія монографічних досліджень [Братченко, Санжаров, 2001; Санжаров, 2001, 2004, 2010; Санжаров та ін., 2000], щорічний випуск збірки наукових праць «Матеріали та дослідження з археології Східної України», а також докторська дисертація С.М. Санжарова «Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи» [Санжаров, 2007], в основу якої покладено матеріали

розкопок лабораторії «Спадщина» на теренах лівобережної Луганщини – результат розвитку цього провідного наукового напрямку Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (далі - СНУ ім. В. Даля).

І ця тенденція мала мати подальший розвиток, але збройний конфлікт на Сході України змінив її характер.

Однак попри те, що колекція знахідок, науковий архів, як, власне, і співробітники лабораторії на чолі з її керівником залишилися у Луганську, а деякі переїхали за межі України, археологія як науковий напрямок у переміщеному до м. Северодонецька СНУ ім. В. Даля не припинила існування. Зрозуміло, що війна на сході України призупинила на деякий час археологічні дослідження на території Луганської області, що підконтрольна українській владі. Призупинив археологічні дослідження і СНУ ім. В. Даля, але не зупинив їх повністю. Через два роки, з приходом на кафедру всесвітньої історії та історії України (надалі перейменовану на кафедру «Історії та археології») доктора історичних наук, доцента Бровендера Ю.М., викладання курсу «Археологія та методика польової археології» вже починає здійснюватися фахівцем-археологом. Поступово в освітньому процесі на бакалавраті і магістратурі вводяться нові курси з археологічною складовою, а саме: «Археологія номадних племен Євразії», «Давні виробництва Східної Європи», «Давня історія України», «Історія світової археології», «Сучасні проблеми археології України».

У зв'язку зі структурними змінами, які відбулися під час збройного конфлікту на сході України, у Східноукраїнській філії Інституту археології НАН України, створеної ще на початку ХХІ століття на базі трьох вишів Луганщини – Донбаського державного

технічного університету (далі - ДонДТУ) (м. Алчевськ), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (далі - ЛНУ) (м. Луганськ) та СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ), восени 2017 року відбулася її перереєстрація на базі СНУ ім. В. Даля, переміщеного у м. Серевродонецьк. Стимулювало цей процес приєднання ДонДТУ, переміщеного у м. Лисичанськ до СНУ ім. В. Даля, а також припинення функціонування Луганського відділення філії на базі ЛНУ ім. Тараса Шевченка.

Того ж 2017 року відбулася «реанімація» навчальної археологічної практики здобувачів вищої освіти спеціальності 032 – «Історія та археологія» СНУ ім. В. Даля. Польову практику здобувачі вищої освіти у цей період спочатку проходили у складі експедиції Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (ІА НАН України). Об'єктами дослідження були кургани на півночі Донецької області, які потрапляли у зону розробки промислової глини, а саме два кургани біля с. Камишуваха на землях Краматорської міської ради та трьох курганів біля с. Шахове та Торецьке в адміністративних межах Шахівської селищної ради Добропільського району [Бровендер, Полідович, 2017].

У наступному 2018 році, також у складі експедиції ІА НАН України, археологічний загін - далівців, проводив дослідження двох курганів біля с. Андріївка Добропільського району Луганської області [Гершкович та ін., 2020].

У 2019-2021 рр. археологічні розкопки експедиція СНУ ім. В. Даля проводила вже на теренах Луганської області. Експедицією було досліджено три кургани: два біля селища Нижня Дуванка, та

один біля села Хомівка Нижньодуванської ОТГ Сватівського району Луганської області (Рис. 1). Матеріали цих розкопок, як, власне, і попередніх, введені у науковий обіг через публікацію у збірці наукових праць «Археологічні дослідження в Україні» [Бровендер, 2020].

Рис. 1. Прямуємо до Нижньодуванських курганів

Крім студентів, у роботі археологічних експедицій СНУ ім. В. Даля активну участь приймали школярі, які є слухачами секції «Археологія» Луганської Малої академії наук.

Полеві дослідження СНУ ім. В. Даля не обмежуються лише розкопками під час навчальної археологічної практики. Весною та

восени організовуються екскурсії до відомих пам'яток археології, а також проводяться археологічні розвідки з метою виявлення нових археологічних об'єктів на теренах Луганщини (Рис. 2-10).

Рис. 2. Слухачі секції «Археологія» Луганської МАН на археологічній екскурсії до Капітанівського археологічного мікрорайону пам'яток енеоліту-середньовіччя

Найбільш відвідуваними майбутніми істориками і археологами, а зараз поки ще школярами (слухачами секції археологія Луганської малої академії наук учнівської молоді) і студентами (здобувачами вищої освіти спеціальності 032 – «Історія та археологія СНУ ім. В. Даля») є пам'ятки Капітанівської агломерації селищ доби енеоліту – середньовіччя, розташованими

біля с. Капітанове Щастинського району Луганської області, що в 35 кілометрах на схід від м. Сєверодонецька (Рис. 2-7).

Така практика екскурсій до капітанівського комплексу пам'яток має вже чотирьохрічну історію.

Рис. 3. Збір підйомного археологічного матеріалу на поселенні Капітанове-II

Тут на площі одного квадратного кілометра виявлено десять давніх багатошарових поселень, серед яких увиразнюється насиченістю знахідками шар, пов'язаний з добою бронзи (початок III – кінець II тис. до н.е.) і репрезентований матеріалами катакомбної (XXVII – XX ст. до н.е.) та зрубної (XVIII – XIII ст. до н.е.) культурних спільнот.

На двох поселеннях ще у минулому столітті (1993-1998) співробітниками Інституту археології НАН України під керівництвом Бровендера Ю.М. були проведені розкопки. Отримані матеріали дали можливість зробити висновок про функціонування тут за доби пізньої бронзи агломерації поселень в системі факторії, тобто поселень, де відбувалися торгівельні операції зі зливками міді, джерелом для яких слугували мідні руди Бахмутської улоговини, розташованої на кордоні сучасних Луганської та Донецької областей.

Рис. 4. «Археологія – археологією, а обід за розкладом»

Рис. 5. Підкріпимося... І знову на пошуки

Крім знайомства з ландшафтом Капітанівського археологічного мікрорайону, а також з особливостями культурних нашарувань пам'яток, під керівництвом професора Бровендера Ю.М. учасники мають можливість зібрати підйомний матеріал, який передається до археологічної лабораторії та музею «Відкрита і100рія» СНУ ім. В. Даля.

Не можна обійти увагою і практику проведення щорічних презентацій в університеті матеріалів польових археологічних досліджень, отриманих у поточному сезоні (Рис. 11-14), а також участь у радіо – та телепередачах (Рис. 15-17).

Рис. 6. Є нові знахідки на поселенні Капітанове-VIII

Рис. 7. Шурфування поселення Капітанове – VIII закінчено. Є знахідки!

Рис. 8. Чергова осіння екскурсія до Капітанового.
Такого у Северодонецьку не побачиш!

Рис. 9. Вже холодно, але знахідка давньої зернотерки
на поселенні доби пізньої бронзи біля с. Борівське
Северодонецького району трішки зігріває

Рис. 10. Нова знахідка біля с. Боровське
Северодонецького району. Крем'яний нуклеус доби неоліту

Рис. 11. Презентація матеріалів археологічних досліджень 2019 року
у Східноукраїнському національному університеті
імені Володимира Даля за участі слухачів секції «Археологія»
Луганської малої академії наук учнівської молоді

Рис. 12. Виступ слухача секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді Бурчика Дмитра на презентації матеріалів археологічних досліджень 2019 року

Широка популяризація матеріалів археологічних досліджень СНУ ім. В. Даля серед населення Луганщини сприяла передачі до фондів археологічної лабораторії університету археологічного матеріалу, випадково знайденого місцевими жителями. У підсумку, наявність археологічного матеріалу, накопиченого за декілька років дала можливість створити на базі університету археологічний музей, відкриття якого було приурочено до 100-річчя нашого університету (Рис. 18-19). Сам же археологічний музей отримав назву «Відкрита і100рія». Його відвідувачами стали не тільки викладачі та здобувачі вищої освіти далівського університету, але і мешканці як самої Луганщини, так і гості області. Археологічний музей «Відкрита і100рія» не є «завмерлою» структурою

університету, яка раз і назавжди створена. Щорічно музей поповнюється новими знахідками, отриманими під час археологічних досліджень. Крім того, археологічний музей СНУ ім. В. Даля це і майданчик для зустрічі та обговорення проблем історичного розвитку Луганщини за участі місцевих краєзнавців, шанувальників давньої історії та археології рідного краю, а також науковців-істориків та археологів. Тобто музей з самого початку став своєрідною науковою лабораторією з дослідження історичного розвитку Луганщини.

Рис. 13. Слухачі секції «Археологія»
Луганської малої академії наук учнівської молоді
на презентації матеріалів археологічних досліджень 2019 року

Рис. 14. Слухачі секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді на науковій доповіді у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля

Рис. 15. Сватівські ЗМІ на розкопках кургану №1 біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 16. Сватівські ЗМІ на розкопках кургану №1 біля села Хомівка Сватівського району

Рис. 17. Проф. Бровендер Ю.М. у радіостудії «Пульс» перед початком передачі «Як це було»

Рис. 18. Презентація результатів роботи спільної археологічної експедиції Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля і Луганської малої академії наук учнівської молоді під час відкриття археологічного музею СНУ ім. В. Даля «Відкрита і 100рія»

Активність археологічного дослідницького пошуку кафедри історії та археології СНУ ім. В. Даля, популяризація співробітниками кафедри давньої історії Луганщини сприяла відродженню ідеї, висловленої ще на початку століття, про створення музею-скансена на базі Картамиського комплексу гірничо-металургійних пам'яток доби пізньої бронзи біля с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської області [Бровендер, Дорофеев и др., 2002; Бровендер, Гайко, 2007]. Особливістю цього комплексу є виробнича спеціалізація чудово збережених часом його пам'яток, які представляють усі цикли давнього металовиробництва доби пізньої бронзи (XVIII/XVII – XIII/XII ст. до н.е.). Відродив ідею створення музею-скансена голова Сєверодонецької районної адміністрації Роман Власенко. Суть

проекту полягає у подальшому проведенні археологічних досліджень Картамиського комплексу, реставрації та музеєфікації археологічних комплексів, реконструкції деяких господарчих моделей, в т.ч. виробничих процесів за часів доби бронзи, а також створення тут відповідної інфраструктури.

Спільно із заступником начальника Луганського обласного управління культури національностей, релігії та туризму Луганської обласної державної адміністрації Володимиром Виборним за підтримки Голови Луганської обласної державної адміністрації – керівника Луганської обласної військово-цивільної адміністрації Сергія Гайдая підготовлений до конкурсу проект реалізації цієї ідеї. Чекаємо і сподіваємося на його реалізацію.

Рис. 19. Презентація відео-матеріалів спільної археологічної експедиції Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля і Луганської малої академії наук учнівської молоді під час відкриття археологічного музею СНУ ім. В. Даля «Відкрита і100рія»

Таким чином, всупереч складним умовам, обумовленим війною, археологія як науковий напрям СНУ ім. В. Даля не тільки зберігся, але й став одним з провідних. Є підстави вважати, що археологія в даліському університеті має хороші перспективи розвитку.

2. Місце і роль навчальної археологічної практики здобувачів вищої освіти у формуванні професійних компетентностей

Відповідно до освітньої програми здобувачів вищої освіти спеціальності 032 – «Історія та археологія» СНУ ім. В. Даля польова археологічна практика є обов'язковим компонентом навчального процесу. Перевірити і закріпити свої знання з археології, отримані під час аудиторних занять в умовах археологічної експедиції має можливість кожен, хто спеціалізується на кафедрі історія та археологія.

Практиканти особисто проходять увесь цикл археологічного дослідження – від польових робіт до камерального опрацювання і наукової систематизації матеріалу, отриманого під час розкопок. Роботи здійснюються під керівництвом досвідченого викладача. В умовах археологічної експедиції опрацьовуються не тільки знання теоретичного матеріалу з археології, а саме культурно-хронологічне визначення виявлених об'єктів та окремих знахідок. В першу чергу під час розкопок опрацьовуються знання її методики, а саме розбивки сітки розкопу, виявлення, розчистки та фіксації археологічних об'єктів, опису та камеральної обробки знайденого матеріалу. Тобто з самого початку навчальна практика переростає у творчу наукову лабораторію, елементами функціонування якої є розкопки, камеральна обробка матеріалу, первинна систематизація та інтерпретація джерел (Рис. 20-30).

Рис. 20. Розбивка сітки розкопу на кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 21. Перерва під час зачисток брівок на кургані №1 біля села Хомівка Сватівського району

Рис. 22. Прокопування траншеї на кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 23. Розкопки поховання катакомбної культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 24. Вибірка ґрунту з основного поховання катакомбної культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 25. Вибірка ґрунту з впускного поховання бабинської культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Рис. 26. Зачистка впускного поховання бабинської культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Однією зі складових навчальної практики в умовах археологічних експедицій, що склалося під час розкопок пам'яток давньої виробничої діяльності на Картамиському рудопрояву, організованих Донбаським державним технічним університетом МОН України в період 2001 – 2010 рр. [Бровендер, Отрощенко, Пряхін, 2007], є проведення польових археологічних семінарів. Такі польові форуми збирають як знаних, досвідчених фахівців, так і молодих науковців. Тут варто наголосити на ролі семінарів як польової школи для молодих людей, починаючих в археології свій шлях. Камерна, у межах експедиційного табору обстановка ведення засідань під тентом надає можливість археологам-початківцям та

студентам-практикантам засвоювати норми ведення наукових симпозіумів, долати природне хвилювання під час власних, часом перших у житті, офіційних виступів. Тут, у формі вільної дискусії, крім того виробляється стратегія перспективних наукових досліджень, формуються і обговорюються теми майбутніх кандидатських та докторських дисертацій конкретних учасників семінарів. Крім того, проводиться і апробація дисертаційних тем, яка віддзеркалювалася, зрештою, у вже підготовлених до захисту роботах. Міжнародні семінари за участі спеціалістів із різних держав дозволяють студентам-практикантам розвивати свої знання по зарубіжній археології. Отже, практика проведення регулярних польових науково-практичних семінарів в умовах археологічної

Рис. 27. Вибірка ґрунту з основного поховання і зачистка впускного поховання катакомбної культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

експедиції, в яких приймають участь здобувачі вищої освіти – практиканти, є плідною, результативною та перспективною. З огляду на необхідні матеріальні витрати, такі симпозіуми є достатньо економними, зважаючи на відносно невеликий склад учасників проєкту [Отрощенко, Бровендер, 2010].

Закріплення теоретичного матеріалу практикою під час археологічної експедиції не обходиться без експериментального моделювання давніх виробництв, проведення якого свідчить про компетентність та спроможність майбутнього фахівця до об'єктивної історичної реконструкції. Залучення здобувачів вищої освіти до цього перспективного напрямку наукового дослідження є доречним, оскільки, по-перше, під час експериментів (наприклад, виплавка металу з руди; виготовлення кераміки, крем'яних знарядь праці та ін.) відбувається візуалізація результатів археологічного дослідження; по-друге, демонстрація, наприклад, будь-яких автентичних виробництв заохочує студентів до глибинного пізнання історичних реалій. Але головним є отримання нового знання про досліджуваний об'єкт, без чого неможлива наукова реконструкція. Педагогічним результатом експериментального моделювання за участі практикантів є підвищення їх культурно-освітнього рівня, тобто студенти мають можливість дізнатися більше про побут, ремесла, технологію виготовлення різних речей. Але не можна обійти увагою і той факт, що під час експериментів у студентів виникає інтерес, який у подальшому, завдяки участі викладачів, переростає в активне заняття археологією.

Дуже важливою є та обставина, і це розуміють практиканти, що археологічні дослідження, проведені за їх участі, відповідають

потребам історичної науки, оскільки Луганщина, а саме у цьому східноукраїнському регіоні проводиться навчальна практика СНУ ім. В. Даля, в археологічному відношенні, на жаль, досліджена ще недостатньо. І це дуже мотивує здобувачів.

Археологія – цікава і водночас складна наука, яка потребує не тільки знань і умінь, але й фізичної витривалості, терпіння, закоханості у свою справу. Багаторічний досвід роботи з молоддю в археологічних експедиціях свідчить про те, що всі ці якості повною мірою розкриваються і розвиваються у польових умовах експедиції.

Рис. 28. Підготовка розкопу на кургані 1 курганної групи II біля селища Нижня Дуванка Сватівського району до фотофіксації

Полеове життя розвиває багато моральних якостей характеру: комунікабельність, товариство, впевненість у собі, волю, витривалість, чуйність, готовність прийти на допомогу, поєднувані з відповідальністю, вимогливістю до самого себе і оточуючих, а також багато іншого. Адже поле не тільки насичує молоду людину красою природи, але створює і серйозні випробування. Саме тому в експедиціях здібності молоді розкриваються з максимальною ефективністю. Спільна робота студентів і керівників допомагає їм налагодити стосунки доброзичливості і довіри, досягти взаєморозуміння і тим самим створити сприятливу психологічну основу співпраці. У свою чергу відповідний внутрішній психологічний клімат в колективі стає стимулом інтересу до праці.

Рис. 29. Графічна фіксація поховання катакомбної культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Але навчальна археологічна практика – це не тільки робота. Різноманітним є і дозвілля учасників експедиції. Спілкування з друзями біля вечірньої ватри, гітара і пісні – невід'ємні атрибути польового життя. Спортивні ігри, свята, традиційне посвячення в археологи з обов'язковим змаганням в силі, спритності дозволяють виявляти свій талант, розкрити творчі здібності.

Накопичений під час багаторічних археологічних експедицій матеріал дає можливість використовувати його у навчальному процесі, а здобувачі вищої освіти мають можливість готувати і проводити у музеї «Відкрита і100рія» екскурсії для відвідувачів.

Рис. 30. Графічна фіксація поховання катакомбної культурної спільноти у кургані №1 курганної групи I біля селища Нижня Дуванка Сватівського району

Навчальна археологічна практика здобувачів вищої освіти СНУ ім. В. Даля в археологічній експедиції не тільки створює умови для апробації і закріплення комплексу знань, отриманих під час аудиторних занять. Вона сприяє розвитку мислення і уяви, активізує і збагачує пізнавальну діяльність, збуджує і розвиває інтерес до давнини, формує світогляд, розширює кругозір, підвищує культуру, вирішує виховні завдання. Кожен новий день в експедиції приносить її учасникам нові знахідки, а відповідно і враження, почуття, знання, що робить життя молодих людей цікавим, насиченим і корисним.

3. Польова археологія як засіб формування ключових компетентностей нової української школи

Життя людини ХХІ століття стрімко змінюється, тому не дивно, що перед людством постають нові виклики, а перед його елітою, і перш за все освітянами – нові завдання. Десятиліттями система освіти була зорієнтована на накопичення знань та їх засвоєння, але сьогодні такий підхід вже не здатний сприяти вдалої самореалізації молоді. Найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють навчатися впродовж усього життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіти іншими сучасними вміннями.

Досвід багаторічної роботи у закладах освіти Луганської області дає підстави стверджувати, що одним із ефективних засобів оволодіння сучасними компетентностями і формування випускника як особистості, патріота і новатора, є участь школярів в археологічних експедиціях, розвідках та екскурсіях. Тобто мова йде про участь молодих людей протягом певного періоду у наукових дослідженнях під керівництвом досвідченого науковця-археолога і педагога.

Вивчення археології є пріоритетом вищої освіти. Це пояснюється складністю цієї історичної науки. Разом з тим, використання археології в освіті та вихованні школярів в нашій країні має давні традиції.

Перші шкільні археологічні гуртки в СРСР з'явилися ще в 20-ті роки минулого століття в містах Сибіру. Їх ініціаторами та керівниками були шкільні вчителі й професіонали-археологи, які працювали в місцевих школах, історичних і краєзнавчих музеях. Серед них були такі видатні науковці-археологи, як В. П. Левашова, М. К. Ауербах, В. О. Городцов, П. П. Хороших, Г. П. Сосновський та інші.

У 30-ті роки, дуже складний для історичної науки час, зацікавленість археологією школярами, як на перший погляд виглядає дивним, помітно збільшується. Пов'язана вона була зі зростанням інтересу до місцевої історії, до краєзнавства. Так, протягом 40 – 50-х років школярам під керівництвом свого вчителя В. Ф. Шаманського пощастило взяти участь у роботах археологічної експедиції А. П. Окладникова, відомого радянського археолога, академіка. Вже в кінці 50-х років минулого століття в журналі «Радянська археологія» з'явилася нова рубрика «На допомогу вчителю і краєзнавцю». Під цією рубрикою публікували свої статті такі відомі радянські науковці-археологи як О. Л. Монгайт, Д. О. Крайнов, Б. О. Колчин та інші.

У 60-ті роки ХХ ст. шкільний краєзнавчий рух у Радянському Союзі охопив справжній підйом. Важливе місце у ньому зайняли археологічні гуртки. Вже у 70-80-х роках минулого століття проведення літніх археологічних таборів за участю школярів стали нормою. У цей час на теренах Луганської області на базі деяких шкіл, Палаців та Будинків піонерів і школярів працювали археологічні гуртки. Керували ними Ю.М. Бровендер, А.І. Василенко, В.С. Ветров, О.Ф. Горелік, Ю.Г. Гурін, В.Р. Іваницький, М.М. Ключнев, С.А., В.А. Парамонов, С.А. Теліженко, О. Яворський. Багато з них у майбутньому стали

відомими в Україні науковцями. Серед них найбільш помітним своєю активністю вже у 70-х роках відрізнявся археологічний гурток, створений у 1976 році на базі школи № 23 м. Алчевська (тоді Комунарська) вчителем історії Володимиром Аркадієвичем Парамоновим. Вже у наступному році цей шкільний гурток переріс у загальноміський археологічний клуб «МИГ» (*аббревіатура російських слів «Мечтать, Искать, Гореть»*). Першим його президентом став Юрій Бровендер, нині доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології СНУ ім. В. Даля,, один з авторів цієї книжки. Члени цього археологічного клубу приймали участь у роботі Сіверсько-Донецької археологічної експедиції Інституту археології Академії наук УРСР під керівництвом І.А. Післарія (с. Жолобок Слов'яносербського району, 1977 р. (Рис. 31); с. Провалля Должанського (тоді Свердловського) району, 1979 р.), Донецької археологічної експедиції Інституту археології Академії наук УРСР під керівництвом С.Н. Братченка (с. Пришиб Слов'яносербського району, 1978 р.). Тобто працювали у складі академічних експедицій, які проводили наукові археологічні дослідження на теренах рідної Луганської області.

В 1984 році на базі Палацу піонерів і школярів м. Перевальська був створений археологічний гурток під керівництвом Ю.М. Бровендера. За десять років його існування на території Луганської області була відкрита чисельна кількість археологічних пам'яток різного часу, а на поселенні і розташованого поряд нього кургані біля с. Степанівка Перевальського району [**Бровендер, 2012**], а також на курганному могильнику біля с. Червона Зоря цього ж району Луганської області [**Санжаров, Бритюк, 1996**] були проведені розкопки. Матеріали досліджень, учасниками яких були

школярі Перевальського району, сприяли створенню археологічної експозиції у Перевальському районному історичному музеї.

Рис. 31. Розкопки у складі Сіверсько-Донецької експедиції Інституту археології УРСР біля села Жолобок Слов'яносербського району членів археологічного клубу «МИГ» у далекому 1977 році (фото В.А. Парамонова)

Розпад радянської системи виховання, який відбувався у 90-х роках минулого століття припинив існування піонерської організації. Формальне припинення існування Будинків і Палаців піонерів і школярів не призвели до припинення роботи археологічних гуртків, хоча і помітно, принаймні на початковому етапі, їх послабило. На базі цих позашкільних закладів утворюються Дитячо-юнацькі центри (ДЮЦи), пізніше Станції юних туристів, Мала академія наук та інші, де продовжували свою роботу, або створювалися нові археологічні гуртки (секції).

В Алчевську археологічний клуб «МИГ», про який ми згадували раніше, продовжив своє існування на базі Алчевського міського Центру дозвілля населення, підпорядкованого відділу культури Алчевського міського виконавчого комітету. В.А. Парамонов, як і раніше продовжив керувати цим клубом. Зацікавленість керівників Алчевського міського виконкому у роботі археологічного клубу «МИГ», членами якого було чимало молоді, була настільки великою, що рішенням сесії міської ради було затверджено фінансування його роботи, а також усіх витрат, пов'язаних з літніми археологічними експедиціями. Більш того, «Фонд розвитку міста Алчевська» (корпорація „Індустріальний Союз Донбасу“) придбала для експедиції генератор, бензопилу, міні-бензокосарку та ноутбук.

Масштабні археологічні розкопки експедицією цього центру проводилися на «Мергелевій гряді» біля с. Мала Мартинівка Лутугінського району, на межі з Перевальським районом Луганської області з 2005 по 2010 рр. [Клочко, 2007, Клочко, Парамонов, 2006, 2007] (Рис. 32-33). Крім алчевських школярів у цих розкопках взяли участь науковці і студенти Гданського університету Польщі. Наукове керівництво цієї експедиції здійснювали відомі у Європі дослідники, доктор історичних наук, професор Клочко Віктор Іванович та доктор хабілітований, професор Косько Олександр. Заступником керівника експедиції з наукової роботи польської групи студентів стала доцент кафедри археології Гданського університету, доктор археології Катаржина Слюсарська. У польському загоні експедиції працювали студенти кафедри археології Гданського університету та студенти Інституту Сходознавства Познанського Університету.

Рис. 32. Українсько-польські дослідження на «Мергелевої гряді» за участі членів археологічного клубу «МИГ» м. Алчевська

Багаторічні дослідження комплексу «Мергелева гряда», відповідно до висновків дослідників, підтвердили припущення, що це не класичний могильник, розташований на гривці вододілу, а складний багатошаровий культовий комплекс, який складається зі залишків кам'яних сакральних споруд, місць жертвоприношень та культових поховань різного часу [Клочко, 2007; Клочко, Пармонов, 2007]. Наприкінці археологічного сезону кам'яні споруди, в т.ч. кромлехи на курганах не розбиралися, а були залишені для подальшого вивчення та демонстрації.

Крім розкопок курганів і пов'язаних з ними кам'яних відмонок, в межах цього комплексу досліджувалися залишки кам'яної конструкції, що згодом виявилася ісламською культовою

спорудою XV-XVI ст., виконаною у технологічному прийому «цистової» кладки на скріплюючому розчині [Клочко, 2007; Клочко, Парамонов, 2007]. Керував розкопками на цьому об'єкті старший науковий співробітник Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури та туризму України Р.М. Осадчий.

Рис. 33. Українсько-польські дослідження на «Мергелевої гряді» за участі членів археологічного клубу «МИГ» м. Алчевська

Резонанс розкопок цієї пам'ятки в Україні, як, втім, і за її межами, був великий. Під час проведення розкопок цю пам'ятку відвідали такі відомі науковці-археологи, як Литвиненко Р.О., Отрощенко В.В., Пряхін А.Д., Санжаров С.М.

Сьогодні шкільний археологічний рух знову відроджується як частина туристично-краєзнавчого спрямування додаткової освіти.

Педагогічний потенціал археологічної науки був усвідомлений давно і застосовувався протягом тривалого часу. Досвід його використання знайшов своє відображення в терміні «педагогічна археологія». Вперше він був введений А. М. Буровським ще в 1990 році [Буровский, 1990]. Д. В. Бровко у своїй статті «Феномен педагогічної археології», визначив це поняття як «інтегровану систему технологій, форм, методів організації пізнавальної, творчої, соціальної активності дітей, що має широку прогностичну спрямованість» [Бровко, 2004]. Термін «педагогічна археологія» застосовується лише для системи додаткової освіти, але ми вбачаємо значний педагогічний потенціал археологічної науки в навчальному процесі на уроках з різних предметів.

Під «педагогічним потенціалом» розуміється здатність предмета (в нашому випадку – археології) впливати на свідомість і емоції учнів, стимулюючи інтерес дітей до певного матеріалу і формуючи у школярів моральні і пізнавальні, позитивні особистісні якості. Археологія є тією наукою, яка сприяє і національно-патріотичному вихованню, що надзвичайно актуально для України в умовах сучасного збройного конфлікту на теренах рідного краю.

За чотири навчальних роки слухачами секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді у м. Лисичанську (2016-2017 рр.) та у м. Сєверодонецьку (2018-2021 рр.) було більше 80 школярів. Тільки з СЗШ №18 м. Сєверодонецька слухачів було близько 50-ти.

Відповідно до Національної програми розвитку освіти у XXI ст. концепція нової української школи передбачає формування 10

ключових компетентностей [Концепція нової української школи]. Спираючись на певний досвід, але не претендуючи на всеохоплююче дослідження, спробуємо розглянути характер і особливості їх формування у процесі роботи секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді.

1) Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами.

Враховуючи історичні особливості заселення краю, Луганщина має компактні райони проживання як україномовного, так і російськомовного населення. Археологічні екскурсії, розвідки і розкопки проводилися в різних районах Луганщини. З 2019 року археологічні дослідження (розкопки) давніх курганів за участі слухачів секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді, а також студентів спеціальності 032 – історія та археологія Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля проводяться на півночі Луганської області у Сватівському районі. В історичному плані цей район відноситься до Слобожанщини. Для переважно російськомовних учнів та студентів (наприклад, до 2020 року середня загальноосвітня школа № 18 м. Сєвєродонецька мала мовою навчання російську) з'явилася чудова можливість на певний час опинитися у відомій своїми давніми українськими традиціями Слобожанщині, зануритися в україномовне середовище. Вже за тиждень спілкування з місцевими мешканцями учасники експедицій впевнено долали «мовний бар'єр», відзначали неабияку гостинність, інтерес до історичного минулого малої батьківщини, господарність селян, предки котрих кілька століттями раніше заснували в цій місцевості перші «слободи».

2) Спілкування іноземними мовами.

На території Луганщини знаходиться ціле сузір'я пам'яток давнини, що мають широку, в т.ч. і світову відомість. Серед пам'яток доби бронзи це комплекс поселень бронзової доби біля с. Капітанове Щастинського р-ну [Бровендер, 2000; Пряхин, Отрощенко, Беседин, Бровендер, 2000], а також гірничо-металургійні пам'ятки доби бронзи на Картамиському рудопрояві біля с. Новозванівка Сєверодонецького (раніше Попаснянського) р-ну Луганської області [Бровендер, 2008, 2008а, 2010; Бровендер, Отрощенко, Пряхін, 2010], який занесений до Державного реєстру пам'яток Національного значення.

Результати археологічних досліджень цих пам'яток дуже цікавлять фахівців-археологів, зокрема й іноземних науковців. В археологічних семінарах, які стали традиційними під час проведення археологічних розкопок давніх поселень, керованих Бровендером Ю.М., безпосередню участь брали іноземні фахівці. Так у роботі Капітанівських археологічних семінарів взяла участь доктор археології Інституту археологічних досліджень «Мак-Дональд» Кембриджського університету Марша Левін та доктор археології, професор Вільного університету у Берліні Ельке Кайзер, а у роботі II-го Картамиського польового археологічного семінару «Проблеми гірничої археології» взяли участь провідні фахівці світу з Іспанії, Німеччини, Польщі, Сполучених Штатів Америки [Толочко, Отрощенко, 2005]. У таких умовах усі учасники експедиції, – як школярі, так і студенти мають можливість не тільки почути іноземну мову від їх носіїв, але й поспілкуватися нею, і не тільки на загальні теми.

3) *Математична компетентність.*

Археологічна наука потребує значної уваги до матеріалу, адже для подальших наукових інтерпретацій потрібні прискіпливий облік, підрахунок, сортування, статистичний аналіз археологічного матеріалу. Тут не можна не згадати вислів радянського академіка М.М. Мойсеєва: «...якщо виключити роботи, у яких використовується статистика, то прикладів успішного застосування математичних методів у суспільних та гуманітарних науках поки що не так багато» [Теория и методика..., 1989].

Одним із прикладів застосування математичних знань в археологічних дослідженнях є моделювання, в тому числі і комп'ютерне. Під час аналізу виявлених об'єктів археологи стикаються з тим, що є фрагмент або уламок предмета, а дослідження його необхідно відтворити повністю. Відтворення артефакту передбачає застосування моделювання – процесу, при якому реальному об'єкту протиставляють його збільшену чи зменшену копію [Чінчой, 2014]. Моделювання також стало точкою дотику з археологією для учнів, які безпосередньо не приймали участь в польових дослідженнях, а долучалися до проєкту на етапі реконструкції знахідок.

4) *Основні компетентності у природничих науках і технологіях. Наукове розуміння природи і сучасних технологій, а також здатність застосовувати його в практичній діяльності. Уміння застосовувати науковий метод, спостерігати, аналізувати, формулювати гіпотези, збирати дані, проводити експерименти, аналізувати результати.*

Беручі участь у справжніх наукових археологічних дослідженнях учні постійно стикаються з необхідністю опанування

знань та навичок з різноманітних галузей науки. І така потреба виникає з першого дня на розкопі. Перед початком вскришних робіт (розкопок) на археологічному об'єкті потрібно «розбити сітку розкопу», тобто розмітити курган для проведення самих розкопок, відповідно до методики польового дослідження та нанесення виявлення археологічних об'єктів, або окремих знахідок на план. І без знання геометрії тут не обійтися. Не дарма назва науки «геометрія» перекладається буквально як «вимір землі» (Рис. 20).

Справжній археолог-польовик не може обійтися без знань про стратиграфію – розділ історичної геології, який охоплює питання історичної послідовності. Знання геології місця розташування археологічної пам'ятки, яка досліджується розкопками, спостережливість, уважність дослідника дозволяє визначити відносну хронологію виявлених на археологічному об'єкті комплексів, а у подальшому зробити коректні висновки.

Специфіка наукових археологічних розкопок полягає у тому, що археолог досліджує (вивчає) і одночасно руйнує пам'ятку. Розкопати її можна тільки один раз. І тут потрібно мати на увазі, що зайвої інформації під час розкопок археологічного об'єкту не буває. А це вимагає глибоких різнопланових знань, уважності, обережності, спостережливості (Рис. 21-35).

Археологія – це багатогранна наука. Вона вивчає людину, мабуть повніше за будь-яку іншу, починаючи з її становлення до проявів різних форм суспільної свідомості. Тому справжній археолог повинен бути ерудованою людиною. Із розумінням цього у школярів з'являється відповідна мотивація до навчання.

Рис. 34. Графічна фіксація археологічного матеріалу у камеральних умовах

Рис. 35. Підготовка ілюстрацій до наукового звіту для Інституту археології НАН України

5) *Інформаційно-цифрова компетентність передбачає впевнене, а водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні: інформаційна й медіа-грамотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, роботи з базами даних, навички безпеки в Інтернеті та кібербезпеці, розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо).*

Формуванню цієї компетентності учнів сприяє підготовка до участі в обласному конкурсі-захисті науково-дослідних робіт учнів-членів Луганської малої академії наук учнівської молоді. Два останніх роки слухачі секції «Археологія» Сєверодонецького відділення Луганської МАН ставали його переможцями. Серед них учень ЗСШ № 18 м. Сєверодонецька Євстратенков К.О., який підготував роботу «Поховальні пам'ятки Північної Донеччини в системі старожитностей доби бронзи східноєвропейського степу й лісостепу» (науковий керівник д.і.н. Бровендер Ю.М.), та Мицик М.П., – автор праці «Поховальні пам'ятки Північної Луганщини в системі старожитностей доби бронзи Дніпро-Донського регіону» (науковий керівник д.і.н. Бровендер Ю.М.) [Тези переможців ..., 2020].

У нагоді юним археологам стало вміння працювати з різними додатками Google. Так, за допомогою ресурсу Google Earth аналізувалися супутникові знімки територій на предмет перспективності археологічних розвідок, визначалися особливості рельєфу. Сучасні технології дають можливість створювати багат шарові карти, завдяки яким можна досить точно визначити

місцерозташування археологічних об'єктів, картографованих ще в ХІХ столітті. Для просування інформації про хід археологічних досліджень в соціальних мережах учні опановують навички налаштування алгоритмів Youtube, Facebook, Instagram, створюють власний цікавий контент про життя археологічної експедиції.

б) Уміння вчитися впродовж життя: здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя.

Важко підрахувати, скільком новим знанням і навичкам довелося навчитися учням в умовах польових наукових археологічних досліджень, адже археологія тісно переплітається з різними науками, як гуманітарними так і природничими. Наведемо лише декілька прикладів:

Географія – опрацювання картографічних матеріалів ХVІІІ-ХІХ століть, визначення місцезнаходження і координат археологічних об'єктів, нанесених на карти;

Хімія, фізика – з'ясування технології виготовлення ремісничих виробів, визначення джерел сировини для металовиробництва та її технології тощо.

Біологія (антропологія, археозоологія) – вивчення рослинного і тваринного світу, що оточував давню людину, самої людини.

Географія (палеогеографія) – вивчення фізико-географічних умов, які існували на певній території у час існування певних спільнот.

Математика – використання статистичних методів, а також комп'ютерних технологій, в т.ч. з метою моделювання.

Топоніміка – вивчення географічних назв, їх походження, а також смислового значення. Аналіз походження географічних назв допомагає повніше інтерпретувати археологічний матеріал, знайти перспективні напрямки для археологічного пошуку.

В археологічній експедиції молодь не лише збагачується інтелектуально, а вчиться і вмінню планувати свій час, ставити певні цілі й завдання, оцінювати і аналізувати результати. Адже процес археологічних розкопок достатньо тривалий і фізично складний. Потрібно звикати до розкладу дня, а особисті інтереси зіставляти із загальною метою і інтересами всієї команди. Але труднощі лише зближують членів колективу, сприяють прояву найкращих якостей, оцінці партнерів не за віком чи «одягом», а за особистісними характеристиками. Кожний новий день для археолога вимагає необхідності застосовувати критичне мислення в різноманітних ситуаціях, як наукових, так і побутових.

Для деякого участь в експедиції стала визначальною при виборі професії. За три навчальних роки роботи у Сєверодонецьку секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді двоє її слухачів, школярів ЗСШ №18 Трофименко Валерія та Коропова Вікторія вирішили пов'язати власне майбутнє з археологією і стали студентами юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля по спеціальності 032 – «Історія та археологія».

7) Ініціативність і підприємливість: уміння генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави. Здатність до підприємницького ризику.

Участь в археологічних дослідженнях для багатьох учасників стала першою можливістю відірватися від звичного життя, комфорту, постійної турботи батьків. Археологічна експедиція – це не лише археологія, а й постійні побутові виклики, які потрібно негайно вирішувати: логістичні завдання, закупівля продуктів, приготування їжі. В умовах обмеженості бюджету необхідно ретельно планувати витрати, домовлятися з постачальниками, слідкувати за правильністю харчування, визначати розпорядок дня, реагувати на майже щоденні форс-мажорні ситуації. Керівник експедиції професор Бровендер Ю.М. певну частину цих повноважень делегує її учасникам, що сприяє усвідомленню ними відповідальності не лише за себе, а й за весь колектив в цілому.

8) Соціальна та громадянська компетентності: усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, на роботі, уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів.

Результати археологічних досліджень одразу привернули увагу ЗМІ і науковців, викликали широкий громадський резонанс. Тому паралельно реалізовувались одразу декілька проєктів, залученими до котрих виявились і юні археологи.

1. Учні беруть участь у підготовці екскурсій для місцевих мешканців, допомагають їх проводити. Разом із керівником

експедиції вони презентують результати роботи експедиції як серед місцевих жителів, так і серед професорсько-викладацького складу і здобувачів вищої освіти СНУ ім. В. Даля (Рис. 11, 12, 14, 36-37). На розкопі, не тільки студенти, але і слухачі секції «Археологія» Луганської МАН інструктували школярів місцевої Нижньодуванської СЗШ (вчитель О.О. Вдовін), які взяли участь в розкопках, щодо методики польових досліджень.

Рис. 36. Експерсія на розкопі для школярів селища Троїцьке

2. Традиційними для далівського університету стали щорічні презентації археологічних знахідок в кінці польових сезонів. Незмінними учасниками і доповідачами на цих заходах є слухачі

секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді м. Сєвєродонецька (Рис. 11-14).

Рис. 37. Презентація матеріалів археологічних досліджень кургану №1 курганної групи II біля селища Нижня Дуванка для школярів місцевої загальноосвітньої середньої школи

3. Юні археологи стали компетентними респондентами для місцевих ЗМІ, як на місці розкопок (Рис. 15-16), так і у студії після розкопок, на яких висвітлюють результати археологічних досліджень.

4. Яскравим підсумком польових сезонів 2019 і 2020 року стало відкриття у СНУ ім. В. Даля археологічного музею «Відкрита і100рія», приуроченого до 100-річчя з дати заснування вишу.

Активними учасниками підготовчих робіт і першими екскурсантами музею стали школярі (Рис. 18-19, 38).

Рис. 38. Учасники археологічних експедицій і перші відвідувачі археологічного музею Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Відкрита і100рія»

Але, все ж таки, головним наслідком участі школярів у польових археологічних дослідженнях безумовно є усвідомлення молоддю цінності рідної землі, її багатой історії, безперервності людського життя на її території протягом багатьох тисячоліть, а також сприйняття Луганщини не як частини «Дикого поля», а як краю з глибоким історичним корінням. Саме це сприяє формуванню

власної національної ідентичності, активної громадянської позиції, сприйняттю історії України як невід'ємної частини всесвітньої історії, вихованню справжніх патріотів своєї держави.

9) Обізнаність та самовираження у сфері культури: здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Ця компетентність передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших.

Досліджуючи протягом 2019-2021 рр. кургани доби бронзи біля селища Нижня Дуванка [Бровендер, 2020], а також у 2021 році курган біля села Хомівка Нижньодуванської ОТГ Сватівського району Луганської області, спільна експедиція СНУ ім. В. Даля і Луганської малої академії наук учнівської молоді масово виявила поховання донецької катакомбної археологічної культури (друга половина III тис. до н.е.).

Катакомбна культура, як археологічний феномен, з'явилася на межі ранньої та середньої бронзи. Її яскравою відмінною особливістю була поховальна споруда у вигляді катакомби. Не відомий раніше, як, втім, і в наступні періоди палеометалевої доби, цей тип могили виявився настільки виразною ознакою, що відобразився у назві нової культури. Виділив цю культуру ще на початку XX ст. відомий археолог В.О. Городцов після проведених ним розкопок у середній течії Сіверського Дінця.

Сама ідея катакомби, як вважають дослідники, найімовірніше, була привнесена у степове середовище сучасної України уже в готовому вигляді, або ж як переоформлення ідеї мегалітичного дольмена, семантично тотожного катакомбі [Кияшко А., 1990, 2002]. І дольмен і катакомба символізували утробу Матері-Землі (жінки), що приймала в себе небіжчиків [Отрощенко, 2005, Черных, 2009]. Підземні частину споруди не засипали землею. Вхідний отвір (гирло) до такої камери закривали дерев'яними стовпчиками чи кам'яними брилами (стелами), а вхідну шахту засипали ґрунтом.

Чудово оброблений і пишно орнаментований глиняний посуд цієї культури, що є найбільш розповсюдженим поховальним приданим катакомбної культури, дозволив відомому українському археологу, нашому землякові С.Н Братченку образно назвати добу середньої бронзи, – час існування катакомбної культурної спільноти, «добою бароко бронзового віку» (Рис. 39) [Братченко, 2007].

Учасники експедиції – здобувачі вищої освіти і учні отримали унікальну можливість відкрити і безпосередньо доторкнутися до справжніх витворів мистецтва давніх часів. Носії катакомбної культурної традиції не мали писемності, тому важливим способом їх художнього самовираження була орнаментация глиняного посуду. Дивлячись на цю творчість, науковці намагаються зазирнути у світогляд і світосприйняття людей, які жили на цих землях понад 4,5 тисячі років тому [Обряды и верования..., 1990]. Маючи досвід різних абстракцій, сучасна молодь намагається аналізувати давні художні мотиви й образи давніх епох, ґрунтуючись на знаннях

про певні історичні умови та інші чинники. А це, звичайно, не може не впливати на власні мистецькі смаки.

Рис. 39. Кераміка катакомбної культурної спільноти з поховань Хомівського кургану (розкопки 2021 року)

10) *Екологічна грамотність і здорове життя. Уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлювати роль навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя.*

Протягом тисячоліть, з моменту виникнення людства, відбувався складний і суперечливий процес пошуку оптимальних шляхів взаємодії людини і природи. На цьому шляху було багато

перемог людини, було немало і поразок. Юні археологи, тривалий час знаходячись в польових умовах, неминуче замислюються над взаємовідносинами між людиною і природою. Яким чином сучасній людині віднайти цю гармонію у відносинах з природою, яка існувала у давнину?

Мабуть, найбільш розумним є шлях, який вибрали наші предки тисячоліття тому: керувати природою, підкоряючись їй. Цей шлях веде до розуміння людиною природи як єдиного впорядкованого цілого, до мудрого, філософського ставлення до неї.

У цілому, участь школярів в археологічних дослідженнях системно і поступово створювала умови для формування в них ключових компетентностей, що у підсумку сприятимуть особистій реалізації, розвитку, активній громадянській позиції, соціальної інклюзії та працевлаштуванню і які здатні забезпечити життєвий успіх протягом усього життя.

Багаторічний досвід роботи з учнями в археологічних експедиціях дає підстави вважати, що педагогічна археологія має великі перспективи розвитку не лише в додатковій (позашкільній) освіті, а й в шкільному навчально-виховному процесі.

Впевнені, що школярі, які приймали участь в археологічних експедиціях, стануть справжніми особистостями, патріотами, інноваторами. Хіба не такі громадяни конче необхідні сучасній Україні?

Дуже цікавими роздумами щодо місця і ролі захоплення археологією молодими людьми (учнями, студентами) у подальшому їх житті поділився **Парамонов Володимир Аркадієвич** засновник

і керівник Алчевського міського археологічного клубу «МИГ»: «Участь школярів в археологічних експедиціях є багато в чому унікальним явищем, що дозволяє одночасно досягти кількох педагогічних цілей, комплекс яких навряд чи досягається у молодіжних таборах іншої спрямованості.

По-перше: проводиться навчання школярів навичкам практичної археологічної діяльності та прищеплення їм широкого історичного мислення. Коли на розкопі знаходяться школяр, студент, професор і, – навіть, – академік, (тим більше, закордонні), що не рідкість на археологічних розкопках, відбувається активний взаємний обмін науковим та життєвим досвідом.

По-друге: в умовах польового наметового табору, відбувається швидка соціалізація підлітків та розвиток навичок роботи у спільній справі, усвідомлення відповідальності за свої дії.

В археологічній експедиції беруть участь всі члени клубу, які вже здатні свідомо відповідати за свої дії та яким дозволяє стан здоров'я. Неповнолітні члени клубу повинні мати дозвіл від своїх батьків. Дуже часто наші учасники, ставши студентами або відслуживши в армії, продовжують брати участь у наших експедиціях. Для колишніх членів клубу стало вже традицією приводити своїх дітей та брати участь у роботі експедиції. У підсумку створюється дуже дружний різновіковий колектив.

Діти самі (під наглядом дорослих, звичайно) ставлять табір, закупають продукти, готують їжу, визначають розпорядок роботи у таборі та культурну програму, яку ж самі і реалізують. Від цього вони дорослішають прямо на очах і повертаються додому «не

хлопчиками, а чоловіками». Про це нам кажуть згодом багато батьків. До речі, батьки нерідко працюють у наших таборах разом з дітьми, що йде на користь всім.

По-третє: діти беруть участь у реальній суспільно значущій праці та постійно відчувають відповідальність за неї. Їм не потрібно вигадувати штучних цілей. Життя в експедиції призначене для усвідомленої всіма її учасниками мети – здобуття нових наукових результатів. Участь у спільній реальній роботі допомагає значно розвинути у дітей громадянську відповідальність за свої дії, що ясно простежується в їх подальшій долі. Реальний дотик власними руками до історії своєї країни виховує непідробну любов до неї набагато сильніше, ніж десятки розмов про патріотичне виховання.

По-четверте: у результаті помірної праці, ігор на свіжому повітрі при здоровому харчуванні відбувається явне оздоровлення дітей.

Дуже важливі традиційні ритуали: посвята у "Молодих археологів", "Свято АРХОСА", "День ЖАРООКА", День "Дикої їжі" та інші. Всі члени експедиції дуже чекають цих подій та активно до них готуються. Таке поєднання фізичної, наукової роботи з саморозважальними заходами з'єднує учасників експедиції, що цементує Клуб, як самостійну дієву структуру у процесі формування особистості.

Підготовка до експедиції починається задовго до виїзду у поле.

У зимовий час керівник клубу читає теоретичний курс з археології та культурології за авторською програмою. Проводиться

камеральна обробка знахідок попередніх експедицій, архівна робота, опис знахідок та фотофіксація їх.

План роботи табору та список учасників складаються у березні – квітні. Для набору учасників використовуються різні методи: на засіданнях вчителів у міському Відділу освіти, на секції вчителів історії, географії та на секції класних керівників, оголошення та бесіди в школах. Найбільш надійним виявився метод рекомендацій – дітей направляють у клуб знайомі та знайомі знайомих, батьки та вчителі. Такі учні становлять найбільш стійкий контингент.

При комплектації експедиції велика увага приділяється роботі з батьками. Керівники клубу, особисто знайомляться з батьками кожної дитини, які передають своїх дітей ніби "з рук на руки".

Перед виїздом до експедиції діти вже у складі нового колективу беруть участь у підготовчих роботах: придбанні та налагодженні спорядженні, закупівлі продуктів тощо.

Експедиція складається з ядра – людей, які їздять вже не перший рік, та зі змінного складу. Загалом це близько 30 – 35 осіб. Це і школярі, і студенти. Дуже часто приймають участь дорослі люди – колишні члени клубу, або батьків школярів. Керівники (не менш двох) мають навички першої медичної допомоги. Крім того обов'язковим має бути присутність наукового співробітника, який має дозвіл на проведення археологічних робіт.

В експедиції утворюється дружний колектив, який не розпадається потім протягом багатьох років. Оскільки колектив різновіковий, він організовується за "сімейним принципом", де

старші передають свій досвід молодшим і кожен знаходить своє місце в команді залежно від своїх здібностей та можливостей. Дівчата, як правило, забезпечують роботу кухонного блоку, а юнаки – всі роботи, які потребують майстрових рук і сили, при максимальній взаємодопомозі.

Позитивний вплив роботи в археологічному таборі дітей очевидний. Але, на жаль, участь у археологічних експедиціях не може бути масовою. Кількість можливих учасників визначається особливостями роботи археологів. Вона дуже кропітка і вдумлива, не терпить метушні і вимагає індивідуального підходу. За роботою новачків повинен завжди слідкувати та навчати більш старший член експедиції. Кількість новачків на одного "професіонала" не може бути більше 3 – 4 осіб, інакше почнеться зниження ефективності робіт. Саме тому деякі археологи-професіонали не завжди охоче беруть школярів в експедиції, вважаючи, що надто клопітно возитися з ними. Але, це не про керівника спільної археологічної експедиції Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля і секції «Археологія» Луганської Малої академії наук учнівської молоді (м. Сєвєродонецьк) професора кафедри археології СНУ ім. В. Даля Бровендера Юрія Михайловича. Може тому, що Юра Бровендер ще у далекому 1976 році першим записався у новостворений на базі середній школі №23 м. Алчевська археологічний гурток, а через рік, одногосно на зібранні членів вже створеного археологічного клубу «МИГ», був обраний першим його президентом».

А що про участь у польових археологічних дослідженнях кажуть слухачі і випускники секції «Археологія» Луганської малої академії наук учнівської молоді?

Валерія Трофименко, студентка 3 курсу юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк): Робота археолога вкрай важлива на сьогоднішній день, тому що не відкрито ще багато таємниць і загадок давніх народів і цивілізацій нашої планети. Вчені-археологи працюють ніби з окремими елементами мозаїки, яку потрібно зібрати воедино, щоб розв'язати загадку. Саме це я зрозуміла після першої ж археологічної розвідки. "Ти робиш внесок в історію", – сказав наш науковий керівник Юрій Михайлович Бровендер. І це звучить гордо. Саме тому я вирішила обрати професію археолога і вже брала участь у трьох археологічних експедиціях.

Ілля Водолазкий, студент 2-го курсу Національного Авіаційного Університету (м. Київ): Археологічна експедиція була справжнім випробуванням для нас. Ми прокидалися рано-вранці і йшли на розкопки, де працювали не покладаючи рук. Особливо приємними були моменти відпочинку під час перерв, коли можеш безтурботно поспілкуватися з новими друзями. Під час теоретичних занять та в експедиції я отримав багато знань про народи, які проживали на території України кілька тисячоліть тому. Було дуже цікаво «копатися» в історії безпосередньо, а не через підручники.

Дар'я Головка, студентка 2-го курсу факультету журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ): Враження, які я отримала від археологічних

пригод у старшій школі, можна описати просто – незабутні. Справді, розкопки є однією з найяскравіших спогадів зі шкільних часів. Тоді ще школярка, а зараз уже студентка-другокурсниця факультету журналістики, я написала свою першу в житті статтю. Звісно, на тему археологічних розкопок, учасницею яких і була. Я пройшла шлях від своєї першої знахідки-фрагменту кераміки бронзової доби до публічного виступу в університетській аудиторії. І все це – археологія.

Кирило Євстратенков, студент 2-го курсу керунку Організації кіновиробництва Краківської Академії імені Анжея Фрича Моджевського (м. Краків, Польща): Це був дуже цікавий досвід у плані роботи у команді та контакту з людьми, які люблять і знаються на тому, що роблять. Більш за все у навчанні мотивують люди, тому я став дуже цікавитися, як наші народи і культури жили на нашій землі. Я зміг зрозуміти, яким чином пишеться історія, - і хто її пише.

Катерина Бабкова, учениця 11-А класу СЗШ № 18 (м. Северодонецьк): Побувавши в експедиції, вже вдруге (і залюбки приїздила б знову) отримала неймовірні враження, і на цей раз більше досвіду. Наприклад: навчилися по черепу визначати стать людини, бачити стратиграфію, тобто різницю між шарами землі, насипами та ін. Під час археологічних робіт я отримала нові корисні вміння. Також було цікаво спілкуватися з доктором історичних наук Бровендером Ю.М. та почути розповіді від студентів про їх археологічний досвід. Годували нас смачно. А у вільний час, - ми добре відпочивали: ходили плавати до річки та грали у волейбол (Рис. 40-41).

Рис. 40. Вихідний. Відпочинок на мальовничій річці Красна.

Рис. 41. Оце так клас!

Катерина Шепель, учениця 11-Б класу СЗШ № 18 (м. Северодонецьк): Кожна археологічна експедиція – це дуже багато інформації і питань для обговорення і дискусій. Для мене, такий досвід завжди відкриває щось нове, перш за все розширюється світогляд. Я стала дивитися на світ по іншому. Експедиції допомагають духовному саморозвитку і визначенню себе як особистості.

4. Луганщина – Ельдорадо для археологів

Терени Луганщини зберігають ціле сузір'я пам'яток давнини, що мають широку, в т.ч. й світову відомість. Серед них: Рогаликський комплекс пам'яток кам'яної доби в Щастинському районі, комплекс поселень бронзової доби біля с. Капітанове Щастинського району, гірничо-металургійний центр доби бронзи на Картамиському рудопрояві біля с. Новозванівка Северодонецького району Луганської області, «Підземний монастир» біля с. Преображенне пізнього середньовіччя в Сватівському районі та інші. Йдеться не тільки про окремі пам'ятки, а й про цілі археологічні мікрорайони, що об'єднують системи пам'яток, які створюють унікальні археологічні території.

Луганська земля зберігає значну кількість пам'яток історії та археології, які є дуже важливими джерелами для відтворення давньої історії східноукраїнського регіону. Досліджуючи й аналізуючи матеріали, які були знайдені під час розкопок, науковці зробили висновок про те, що Луганщина була заселена ще в добу давньокам'яного віку – палеоліту. І, починаючи з цього періоду, ланцюг історичного розвитку майже ніколи не переривався, з різницею тільки в тому, що в одні періоди ці терени були освоєні дуже щільно, як, наприклад, у добу бронзи, а в інші – значно слабше. Втім, і вислів «Дике поле» який, за висновками науковців,

з'явився лише у другій половині XVI ст., скоріш за все, у середовищі іноземних найманців, які були на службі у Російській державі – це більш афоризм, ніж історична реальність.

Луганщина давно привертала до себе увагу науковців та досить гарно досліджена геологами. Але в археологічному відношенні вона вивчена, на жаль, ще недостатньо. Особливо це стосується північної частини Луганської області. Тому розкопки пам'яток на Луганщині є доволі значущими, а отримана завдяки аналізу джерел інформація є вельми актуальною.

Луганщина – це край гірсько-степового характеру, де домінуючою височиною є Донецький кряж. Головна водна артерія Луганщини – р. Сіверський Донець з його чисельними притоками. Перші згадки про нього маються у давньогрецьких істориків Геродота, Птолемея, Полібія, Страбона. В одних джерелах він фігурує як Танаїд, Танаїс (за Птолемеєм), в інших як Сиргис (за Геродотом) [Филатов, Писларий, 1972].

Археологічне дослідження басейну середньої течії Сіверського Дінця (Середнього Подінців'я), який охоплює майже всю територію Луганської області має свою багату історію. Почалося воно значно пізніше, ніж у інших регіонах Російської імперії. Це пояснюється тим, що деякі історики XIX століття вважали, що через поганий клімат в донецькому та приазовському степу до нової ери ніхто не мешкав. Але ця хибна думка не витримала випробування часом.

Перші твердження відносно заселення басейну середньої течії Сіверського Дінця належать відомому українському досліднику Д. І. Багалію, який посилається на відомі йому знахідки кам'яних та

бронзових знарядь в Ізюмському, Змієвському, Куп'янському та Старобільському повітах Харківської губернії [Филатов, Писларий, 1972]. Хоча не можна не згадати і академіка Санкт-Петербурзької академії Й. А. Гільденштедта, який під час своєї експедиції у басейні Сіверського Донця 1774 році бачив чимало курганів, а на деяких з них були ним помічені «кам'яні статуї» [Шугуров, 1879].

Перші, – відомі за польовими звітами розкопки на території Середнього Подінців'я, зокрема й Луганщини від 1889 року проводив член Імператорського Російського археологічного товариства, начальник Артилерійського Історичного музею в Санкт-Петербурзі генерал-лейтенант М. Ю. Бранденбург – видатний російський воєнний історик, археолог та музейний працівник [Ключева, 2004, с. 307]. Одним зі завдань його польових досліджень було визначення та класифікація нерозчленованих ще на той час поховань зі «скорченими і пофарбованими кістяками». Так у ХІХ ст. археологи називали найдавніші курганні поховання, котрі зараз датуються здебільшого добою бронзи. Розкопки М. Ю. Бранденбурга в Подінців'ї та Приазов'ї проводилися до 1902 року. Ці дослідження дозволили виявити тут значну кількість поховань епохи бронзи, пізніше віднесені до ямної, катакомбної, бабинської та зрубної культурних спільнот [Качалова, 1974, с. 5]. У деяких з них були виявлені металеві вироби. Помітно поповнена в той період колекція металевих предметів, що походить з розкопок поховань зі «скорченими і пофарбованими кістяками» привела М. Ю. Бранденбурга до думки про те, що знахідки бронзових виробів, які ставали все численнішими, не узгоджуються з

існуючим уявленням про приналежність згаданих скорчених скелетів до кінця пізнього кам'яного віку. Дослідник вважав, що ці поховання, очевидно, відносяться до більш пізнього – залізного віку і належать архаїчним останкам кіммерійців [Березанская, 1972, с. 6; 1982, с.11].

В кінці XIX століття систематизацію «поховань зі скорченими і пофарбованими кістяками», досліджених на просторах півдня Східної Європи зробив професор А. А. Спіцин [Спинин, 1989]. Його робота підбила підсумок численним спробам наукового осмислення курганів «південноросійського степу» в XIX столітті, однак питання про існування на цій території епохи бронзи залишалося відкритим.

В цілому, спільного погляду на пам'ятники епохи бронзи досліджуваного регіону до початку XX століття ще не склалося.

Початок наукового осмислення епохи бронзи Подінців'я, як втім, і півдня Східної Європи в цілому, пов'язане з ім'ям видатного російського археолога В. О. Городцова. Проведені ним на початку XX століття розкопки курганів в басейні середньої течії Сіверського Дінця – в Ізюмському повіті Харківської губернії і Бахмутському повіті Катеринославської губернії, ініціатором яких був професор і декан історико-філологічного університету Київського Імператорського університету Св. Володимира, батько української археології В. Б. Антонович, – дали матеріал, осмислення якого дозволило дослідникові охарактеризувати основні етапи розвитку бронзового віку півдня Східної Європи. Саме після розкопок поховальних пам'яток в басейні Сіверського Дінця, проведених в порядку підготовки XII, а потім і XIII Археологічного з'їзду, була

диференційована гігантська аморфна спільність зі скорченими і пофарбованими кістяками, відома дослідникам ХІХ століття. За чотири місяці польових досліджень В. О. Городцовим було виявлено і враховано з використанням більш суворої і продуманої методики розкопок курганів 264 курганних поховань, що відносяться до бронзового віку [Сафонов, 2001, с. 12]. Тоді ж були проведені і розвідки в басейні Сіверського Дінця [Бочкарев, 2001]. Серед металевих виробів, виявлених в курганах Подінців'я В. О. Городцовим, згадуються бронзові списи, ножі, шила.

Застосування В. О. Городцовим нової методики розкопок, результатом чого з'явився збір безлічі додаткових свідоцтв, які раніше не враховувалися дослідниками, реалізувалося в розробці знаменитої класифікації сіверськодонецьких поховань. Їм виділено чотири групи поховань: в ямах, катакомбах, зрубках, на горизонті та в насипу. В основу своєї класифікації В. О. Городцов поклав результати стратиграфічних спостережень, а також частоту знаходження кам'яних і металевих виробів у кожній з виділених ним груп [Бочкарев, 2001, с. 10].

Завдяки дослідженням В. О. Городцова стало зрозумілим, що кургани зводили різні народи. Зокрема, серед поховань «зі скорченими та пофарбованими кістяками», які іншим археологам здавалися досить одноманітними, дослідник виділив кілька груп, що розрізнялися хронологічно: *«Древнейшие из встреченных нами погребений совершались в простых ямах; позже на смену им явились катакомбы, а еще позже – срубы, каменные ящики (цисты), и, наконец, вновь появились погребения в простых ямах, а также в насыпях более старых курганов»* [Городцов, 1907, с. 215].

В. О. Городцов дав народам, які лишили ці поховання, умовні назви «ямный народ», «катакомбный народ», «срубный народ» тощо [Городцов, 1907, с. 247-248]. Через декілька десятиліть дослідник ввів поняття «ямная археологическая культура», «катакомбная археологическая культура», «срубная археологическая культура», які дотепер використовуються археологами.

Висновки, зроблені В. О. Городцовим, у подальшому знайшли повне підтвердження, і незабаром його класифікаційна схема була перетворена в хронологічну систему, що розглядалася ним у рамках бронзового віку.

Водночас невеликі розкопки в басейні Сіверського Дінця проводилися К. М. Мельник [Мельник, 1907], О. Н. Покровським [Покровский, 1902], Є. П. Трифільєвим [Трифилев, 1905]. Не можна обійти увагою проведення у 1901 році приват-доцентом Харківського університету Є. П. Трифільєвим розкопок 13-ти курганів у складі двох курганних груп біля слободи Нижня Дуванка Купянського повіту Харківської губернії (нині це селище – центр епонімної територіальної громади Сватівського району Луганської області), а також 9 курганів біля слободи Сватова-Лучка (нині смт. Сватове Сватівського району Луганської області) та двох курганів у слободі Кабанне (нині це епонімне село Кремінської ОТГ Сватівського району Луганської області). Серед виявлених поховань були поховання доби бронзи, але інтерпретовані тоді автором розкопок, як поховання кам'яного віку [Трифилев, 1905, с. 135]. Не можна не звернути увагу на дивну назву цих досліджень, як «археологічної екскурсії», опублікованої в працях XII Археологічного з'їзду у Харкові [Трифилев, 1905]. І це при тому,

що було розкопано 24 курганних насипи. Тут варто зазначити, що у той час не вся площа насипу досліджувалася розкопками. Зазвичай методом «колодязя» вибирався центр кургану. Решта площі пам'ятки залишалася не дослідженою. Доречним буде зауважити, що застосування цієї недосконалої методики позаминулого і початку минулого століття демонструє курган, який і зараз височить на вододільному плато в районі місцевості, яку мешканці селища Нижня Дуванка називають «Салотопкою». Скоріш за все це той курган, на якому проводив розкопки у 1901 році Є.П. Трифільєв.

З 1917 року археологічні дослідження в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії (басейн середньої течії Сіверського Дінця) здійснює учень В. О. Городцова – засновник краєзнавчого музею в Луганську С. О. Локтюшев. Найбільш активний період його наукових польових досліджень на Луганщині припадає на 20-ті – 30-ті роки ХХ століття [Ключева, 2004]. Власне, саме цей період характеризується початком планомірних польових робіт на сході України. На жаль, знахідки з розкопок С. О. Локтюшева (1918-1929 рр.) повністю втрачені, як і польова документація.

Активні дослідження цих років у басейні Сіверського Дінця проводять відомий археолог, дослідник Слобожанщини та Донбасу, засновник Ізюмського краєзнавчого музею М. В. Сибільов [Сибільов, 1928, 1930], а також професор Харківського університету О. С. Федоровський [Федоровський, 1926]. Але більшою мірою ці роботи носили розвідувальний характер. У наступні кілька десятиліть розкопки в Подінців'ї проводилися епізодично [Ветштйн, 1956 та ін.].

Лише з початку 70-х років у зв'язку з великою програмою будівництва зрошувальних систем, польові дослідження у Луганській області набувають планомірний та масштабний характер. Це, обумовлювалося необхідністю проведення рятувальних археологічних розкопок у зонах будівництва, і перш за все поховальних пам'яток – курганів. Розкопки здійснювали кілька новобудовних експедицій:

1) Експедиція Інституту археології АН УРСР (кер. М. М. Чередниченко, С. Н. Братченко, М. І. Гладких, І. А. Писларій) досліджувала кургани впродовж 1971-1981 рр., а також експедиція під керівництвом Я. П. Гершковича у 1990 р;

2) Експедиція Донецького державного університету (кер. В. О. Посредніков) проводила дослідження курганів у 1981 році;

3) Експедиція Київського державного університету ім. Т. Шевченка (кер. М. М. Бондар, Л. Г. Самойленко) вела розкопки у 1982-1993рр.

4) Експедиція Жданівського (зараз Маріупольського) краєзнавчого музею (кер. В. К. Кульбака) досліджувала кургани у 1990 р.

5) Експедиція Луганського обласного краєзнавчого музею (кер. В. Ю. Виборний) проводила розкопки у 1991 році.

Саме в цей час проводяться дослідження курганів на півночі Луганщини, які раніше тут майже не вивчалися розкопками. Їх матеріали дали свідоцтва, переважно бронзового віку.

З 80-х років археологічні розкопки курганів на території Луганщини здійснює експедиція Луганського державного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка під керівництвом К.

І. Красильникова, а також експедиція Луганського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом С. М. Санжарова.

Наприкінці 1980-х рр., у зв'язку зі загальною кризою, що охопила СРСР, обсяг розкопок курганів значно скоротився.

З початку 90-х років минулого століття до розкопок поховальних пам'яток на території Луганської області долучається Центрально-Донецька археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Ю. М. Бровендера, а також експедиція Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (кер. С. М. Санжаров). Але археологічні дослідження цих двох експедицій, все ж таки, були сконцентровані переважно на розкопках побутових пам'яток, причому, розташованих у центральній частині Луганщини. Ю.М. Бровендер проводив багаторічні дослідження пам'яток Капітанівського археологічного мікрорайону доби бронзи у Новоайдарському районі (нині с. Капітанове Щастинського району Луганської області) [Бровендер, 2000, 2016; Пряхин, Отрощенко и др., 2000], а пізніше (2001-2010) гірничо-металургійних пам'яток доби бронзи на Картамиському мідному рудопрояві в Попаснянському районі [Бровендер, 2008, 2008а, 2010, 2010а, 2012; Бровендер, Отрощенко, Пряхін, 2010]. С. М. Санжаров зосередив свою увагу на побутових пам'ятках катакомбної культурної спільноти доби середньої бронзи у Кремінському районі (зараз Кремінська ОТГ Северодонецького району Луганської області) [Санжаров, 2010].

Пам'ятки давньої гірничо-металургійної діяльності Картамиського археологічного мікрорайону, які досліджувалися

спільними зусиллями Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ), Інституту археології НАН України (м. Київ) та Воронізького державного університету Росії під загальним керівництвом Бровендера Ю.М., є унікальними на теренах Східної Європи [Експедиція по изучению..., , 2002]. Унікальність цього комплексу полягає у тому, що родовище, покинуте давніми гірниками-металургами, лишилося законсервованим у тому ж стані, в якому воно перебувало у XVII – XIII ст. до н.е. Лише з часом все це було заміто, замулено. Зберіглося ще й тому, що ніщо не було порушено виробками вже у XIX – XX ст.

Однією із особливостей досліджень цього археологічного комплексу було те, що їх учасниками були студенти різнопрофільних університетів – технічного (м. Алчевськ) і класичного гуманітарного (м. Вороніж, РФ), майбутні гірники, металурги та історики. У підсумку склався справжній колектив дослідників, серцевиною якого була археологія.

Картамиський мікрорайон пам'яток гірничої та ливарної справи розташований біля с. Новозванівка, Северодонецького району, Луганської області. До його складу входять чотири копальні, велика техногенна ділянка зі збагачення мідної руди та два поселення гірників-металургів.

Вражає масштабність відкритих гірничих робіт на трьох виявлених копальнях. Вони стали можливими завдяки виходу на поверхню покладів мідної руди. Так місткість відкритих виробок коливається від 1600 до 7000 куб. метрів. Висота ж породних відвалів перевищує 6 м, іноді сягаючи 12 м (Рис. 42-44).

Рис. 42. Копальня Червоне озеро I на західній околиці Картамиського археологічного мікрорайону

Підземні виробки виявлені на гребні гряди пісковиків. Їх можна було побачити на поверхні за лійчастими западинами діаметром 2—8 м і глибиною до 2 м (Рис. 45-47). Компактність їх розташування свідчить про використання рудокопами бронзової доби технології видобутку руди вертикальними шахтними стовбурами. Останні з'єднувалися вентиляційною збійкою з метою циркуляції повітря. В компактності їх розташування дослідники також вбачають доцільність, яка пояснюється раціональною організацією праці, коли відпрацьовані порожнини засипали гірською породою з нової виробки.

Рис. 43. Копальні Червоне озеро II, III на східній околиці Картамиського археологічного мікрорайону

Глибина вертикальних виробок сягала 5 – 7 м. З їхньої донної частини відходять горизонтальні й похилі виробки, що йдуть по пласту мідистого пісковика, де зустрічається мідна руда з підвищеним, стосовно відкритих виробок, вмістом міді.

Сюрпризом розкопок стало виявлення у виробці ствольного типу ніші з похованням рудокопа гірника (Рис. 48). На дні ями, у межах імітованої кам'яної скрині, знаходився скелет людини. Небіжчик лежав скорчено, на лівому боці, головою до сходу. Біля черепа знаходився глиняний горщик, а перед обличчям — ребро тварини. В посудині знаходилась не традиційна для тогочасного ритуалу їжа чи питво, а шматочки багатой мідної руди (халькозину).

Поруч також було ребро тварини — знаряддя праці, які масово представлені на техногенній ділянці неподалік. Тіло рудокопа перекрыли потужним кам'яним закладом, на поверхні якого поставили другий керамічний горщик. Поміж камінням виявлено велику кількість кісток тварин. Характер поховального обряду та супроводу свідчать за належність небіжчика до професійної групи (клану) гірників-металургів зрубної спільноти доби пізньої бронзи. Радіовуглецева дата кісток цієї людини XVII ст. до н. е.

Рис. 44. Пам'ятки східної околиці
Картамиського археологічного мікрорайону

Узагальнені результати геологічних, геотехнологічних та археологічних досліджень засвідчують досить високий рівень

організації добувних робіт на Донецькому кряжі гірниками доби бронзи. Вони враховували конкретні геологічні особливості освоюваного рудопрояву: форму й розміри залягання рудних тіл, характер руди, міцність породи, рельєф поверхні тощо.

Ще одним відкриттям стало виявлення виробничих ділянок, де проходило первинне збагачення мідної руди (Рис. 46), а також зафіксований відвал порожньої породи зі щільно подрібненою гірничою масою. Площа відвалу складала кілька десятків квадратних метрів.

Рис. 45. Міднорудна гряда копальні Червоне озеро IV

На західній околиці мікрорайону, біля копальні відкритого (кар'єрного типу), вдалося дослідити техногенну ділянку (Рис. 49).

Вона розташована в розпадку ярка, на схилі плато, куди через особливості ландшафту течуть талі та дощові води. Рудознавці використовували їх для здійснення водного збагачення. Для цього в межах цієї виробничої ділянки викопали каналу. Це ще одне свідчення суттєвих досягнень давніх гірників Картамиша — використання водного збагачення для розподілу руди та порожньої породи. Серед знарядь, виявлених на техногенній ділянці виділяються кам'яні товкачі-розтиральники, плити / платформи для розтирання руди, кістяні сепаратори для розмішування у воді подрібненої руди. Кінцевим продуктом на цьому виробничому об'єкті ставав міднорудний концентрат — сировина для металургійного виробництва.

Рис. 46. Слід шахтного стовбура гірничої виробки на міднорудній гряді копальні Червоне озеро IV

Рис. 47. Шахтний стовбур гірничої виробки на міднорудній гряді копальні Червоне озеро IV

Беручи до уваги особливості руд Картамиського рудопрояву, а також рівень технологічних можливостей давніх металургів доби бронзи, об'єм міді, виплавленої з місцевих руд міг скласти близько 160 т.

На заході мікрорайону, неподалік копальні відкритого типу, знайшли поселення Червоне озеро 1, де виявили рештки трьох споруд (Рис. 50). Будівлі були заглиблені в ґрунт. Їх площа сягає 40 кв. м. Вхід до будівлі, у формі коридору, знаходився біля південного кута. Стінки котловану укріплені мідистим пісковиком. Поруч будівель знайдені жертвні камені — вівтарі у вигляді великих валунів кварцитового пісковика вагою до 150 кг. Споруди

цього поселення функціонували як ливарні майстерні. Їх інструментарій, а також інші свідчення виробничої діяльності представляли всі цикли виробництва металу.

Рис. 48. Поховання давнього гірника біля шахтного стовбура копальні Червоне озеро IV

Червоне озеро 3 розташоване в центральній частині мікрорайону. Крім свідочтв виробничої діяльності, ця пам'ятка дала свідчення щодо побутової складової життя гірників-металургів. В його межах виявлено три споруди. Вони утворюють єдиний житлово-господарський комплекс садибного типу. Особливості архітектури, а також характер виявленого матеріалу, дають підстави

вважати, що кожна з будівель мала окреме призначення: житлове; виробниче; культове.

Рис. 49. Техногенна ділянка Копальні Червоне озеро IV по збагаченню мідної руди

Загалом, матеріали пам'яток Картамишу засвідчують орієнтацію всієї діяльності їх мешканців на металовиробництво, з акцентом на видобуток і збагачення мідної руди протягом всієї доби пізньої бронзи, від XVII до XIII—XII ст. до н. е. (Рис. 51-53).

Картамиш став найліпше дослідженою пам'яткою гірничої справи на теренах України за доби бронзи. Припинення видобутку тут мідних руд за часом збігається з руйнівною за своєю силою кліматичною, екологічною та демографічною кризою. Пікова

сонячна активність, яка визначається дослідниками межею XIII—XII ст. до н. е., призвела до дефіциту водних ресурсів, що фатально збіглося з виснаженням доступних для розробки покладів руд Бахмутсько-Торецької міднорудної улоговини.

Однак не тільки пам'ятки бронзового віку були об'єктом наукових інтересів луганських археологів.

У 70-80 роки минулого століття розкопки пам'яток епохи каменю на теренах Луганщини проводили О.Ф. Горелік, В.Ю. Выборний, Ю.Г. Гурін, О.В. Манько. Пам'ятки доби пізнього середньовіччя досліджував М.М. Ключнев. Пізніше, на пам'ятках цієї епохи проводила розкопки І.М. Ключнева.

Рис. 50. Залишки виробничої майстерні з алтарем на поселенні Червоне озеро 1

З початку нового століття археологічні дослідження побутових пам'яток різних епох набули на Луганщині великого масштабу. З'являються нові дослідники, об'єктом вивчення яких стають давні поселення.

Рис. 51. Залишки зруйнованої часом металургійної печі на поселенні Червоне озеро 3

Пам'ятки кам'яного віку досліджувалися О.О. Бритюком, С.А. Теліженком, І.О. Шестаковим.

Інформація, якою поділився В.Ю. Виборний, наглядно демонструє перспективи дослідження пам'яток доби палеоліту на теренах Луганської області: *«У листопаді 2005 року до відділу природи Луганського обласного краєзнавчого музею звернувся*

мешканці села Парневого Біловодського району з повідомленням про знахідку кісток великої викопної тварини, можливо, мамонта. Свідченням слугував зуб, який був переданий до Луганського обласного краєзнавчого музею.

На підставі даної інформації у травні 2006 року був організований виїзд на місце знахідки співробітників Луганського обласного краєзнавчого музею.

Рис. 52. Комплекс знарядь виробничої діяльності на поселенні Червоне озеро 3

Місцезнаходження розташоване приблизно за 2 км південно-східніше південної околиці села Євсуг, у верхній частині лівого схилу великої балки, притоки р. Євсуг. Борт балки був прорізаний вузьким,

глибоким ярком, на дні якого на глибині близько трьох метрів від денної поверхні, на місці знахідки, виявлено скупчення (приблизно 1,5 x 2 м) різних за розмірами кісток. Зроблено фотофіксацію знайденого матеріалу. Проведена зачистка вказує, що кістки уходять у глибину стінок ярка. Більша їх частина задовільного або поганого збереження. Зібрані фрагменти, які були вимиті дощовими потоками, привезені до Луганського обласного краєзнавчого музею. Основна частина знайденого матеріалу законсервована.

Рис. 53. Давній колодязь на поселенні Червоне озеро 3

За результатами дослідження, через відсутність артефактів, знайдену пам'ятку працівники музею визначили, як

палеонтологічне місцезнаходження, та атрибутували остеологічний матеріал частиною скелету мамонта. Подальші роботи можуть дати дуже цікаві археологічні свідчення, які проллють світло на питання, щодо мисливства давнього населення на теренах Луганської області за доби палеоліту».

Поселення бронзової доби у Кремінському районі з початку нового століття вивчали В.Р. Іваницький, Є.О. Черних, а на Сіверськодонецькому Правобережжі, у Краснодонському районі – О.С. Пробийгорова.

Розкопки пам'яток салтівської культури раннього середньовіччя на півдні Луганщини проводили К.І. Красильников та О.В. Стаднік.

І тут не можна не акцентувати увагу на тому, що у всіх цих експедиціях основними їх учасниками була молодь – школярі, а також студенти вишів Луганської області.

Актуальною проблемою сьогодення є проблема охорони і збереження багатой археологічної спадщини України. І Луганщина тут не є винятком. Найбільш розповсюдженими на її території археологічними пам'ятками, а головне – зовнішньо видимими, є могили. Цей новий елемент степового ландшафту Луганщини з'явився у добу мідно-кам'яного віку (енеоліту) (V-IV тис. до н.е.). Особливо масово їх споруджують в епоху бронзи (III – II тис. до н.е.). Для назви ранніх пам'яток степової культової архітектури зазвичай використовують тюркський термін «курган», іранський за походженням – синонім українському слову «могила». Ці деформовані напівсферичні споруди круглої або овальної форми стали своєрідним символом українського степу. Зазвичай могили

прив'язувались до шляхів, з урахуванням посмертних мандрів небіжчиків [Отрощенко, 2005].

На теренах Луганської області за підрахунками археологів зараз відомо більше 10 тисяч курганів. Вони розповсюджені по всій її території. Ці поховальні споруди різні як за розмірами, так і за формою. Деякі з них мають висоту кілька метрів. Найвищий курган на Луганщині знаходиться на її півночі – у Сватівському районі, в адміністративних межах Білокуракинської селищної територіальної громади. Його висота дорівнює 7 метрів. Але крім більш-менш високих курганів у Луганській області є чимало і таких, які ледь помітні. Та все одно вони є важливими з наукової точки зору пам'ятниками.

На жаль багато курганів, переважно на лівобережжі Сіверського Дінця, системно руйнуються оранкою [Бітковський та ін., 2021]. У середині XIX століття тільки навколо селища Нижня Дуванка Ф.Ф. Шубертом і П.А. Тучковим було нанесено на військово-топографічну карту Російської Імперії 1846-1863 рр. понад ста курганів (Рис. 54). Століттями вони слугували орієнтирами для шляхів.

Чимало з них зовсім розорані. Виявити місця розташування таких курганів навіть професійному археологу дуже важко, майже неможливо. На правобережжі – Донецькому кряжу ситуація дещо інша. У цій частині Луганщини фермери більшою мірою не чіпають кургани оранкою, оскільки їх насипи ще під час спорудження у давнину укріплювалися камінням пісковика та вапняку якого тут доволі багато в силу геологічної будови кряжу. Орати такі кургани,

Болючою темою, особливо в останній час, є руйнування курганних поховань так званими «чорними копачами», – тобто особами, які часто використовуючи металошукачі, риють на курганах ями, аби знайти щось коштовне на продаж. На жаль з кожним роком таких «джентльменів вдачі» стає все більше.

Окремо слід звернути увагу і на трагічну сторінку в історії нашої країни. Сучасний збройний конфлікт, який відбувається тут, на теренах нашого рідного краю, самим негативним чином впливає на стан пам'яток, розташованих у зоні бойових дій. Значної шкоди було завдано курганам. Оскільки кургани зазвичай розташовані на високих точках, звідки зручно вести обстріл, на них будувалися (і, певно, продовжують будуватися) військові укріплення..

Значна кількість археологічних пам'яток на півночі Луганщини, серед яких були і кургани, постраждали і під час термінового будівництва оборонної конструкції «Стіна» на кордоні з Російською Федерацією. На жаль відбувалося воно без проведення тут археологічної експертизи, яку у нашій державі, в зоні різних видів будівництва, виконує Державне підприємство «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Київ).

Але, попри те, що вже більше семи років на сході України точиться війна, археологічні дослідження тут не припинилися. Вони продовжуються і поступово набирають обертів.

* * *

На завершення хотілося висловити щире сподівання в тому, що підготовлена нами книга знайде свого вдячного читача, матиме позитивний розголос і наслідки. Серед останніх хотілося би бачити підвищення інтересу серед учнівської молоді та студентства до археології та археологічних досліджень, збільшення зацікавленості й ініціативи педагогічних працівників щодо організації археологічних гуртків у навчальних закладах і центрах дитячо-юнацької творчості з відповідною активізацією наукових досліджень в рамках Малої академії наук, а також позитивних зрушень у справі охорони та використання пам'яток археології, як невід'ємної складової історико-культурної спадщини України.

Література

1. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1972. – 264 с.
2. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 209 с.
3. Бітковський В. Археологічна спадщина і ОТГ / В. Бітковський, В. Собчук, О. Пробийголова // Археологічна спадщина і ОТГ: Методичні рекомендації щодо охорони та використання археологічної спадщини. – Львів: ТзОВ «Друкарня Папуга», 2021.
4. Бочкарев В. С. Периодизация В.А. Городцова в контексте хронологических исследований европейского бронзового века / В. С. Бочкарев // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур. Хронология и периодизация: Материалы междунаrodn. научн. конф. – Самара, 2001. – С. 8-10.
5. Братченко С. Н. Катакомбне «бароко» з овами та петлями в системі орнаментации / С. Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вып. 7. — Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2007. – С. 103-109.
6. Братченко С.Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини III тис. до н.е. / С.Н. Братченко, С.М. Санжаров. – Луганськ: СНУ, 2001. – 108 с.
7. Бровендер Ю. М. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье / Ю. М. Бровендер // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. – Запоріжжя: ЗГУ, 2000. – С. 170-186.
8. Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопоявлении / Ю.М. Бровендер // Древности 2006 – 2008. – Харьков, 2008. – С. 184-203.
9. Бровендер Ю.М. Копальня Червоне озеро IV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи / Ю.М. Бровендер // Археологія. – №4. – 2008а. – С. 64-69.
10. Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро 3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // ДАЗ № 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 203-221.

11. Бровендер Ю.М. Поселение Червонэ озеро 3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // ДАС № 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2010а. – С. 203-221.
12. Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже / Ю.М. Бровендер. – Алчевск: ДонДТУ, 2012. – 234 с.
13. Бровендер Ю. М. Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи / Ю. М. Бровендер // Автореф. дис. ...док. іст. наук. – К., 2016а. – 30 с.
14. Бровендер Ю.М. Проект музеєфікації давнього рудника Картамиш / Ю.М. Бровендер, Г.Я. Гайко // Праці центру памятознавства. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 155-160.
15. Бровендер Ю.М. Научная концепция природно-археологического музея-заповедника “Картамыш” / Ю.М. Бровендер, В.Н. Дорофеев., А.Д. Пряхин, В.В. Отрощенко // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). – К.-Воронеж, 2002. – С. 53-64.
16. Бровендер Ю.М. Донбаський державний технічний університет у вивченні давньої виробничої діяльності племен східноєвропейського степу та лісостепу (до вузівського ювілею) / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін // Матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 5-10.
17. Бровендер Ю. М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю. М. Бровендер, В. В. Отрощенко, А. Д. Пряхін // Археологія. – № 2. – 2010. – С. 87-101.
18. Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже / Ю.М. Бровендер. – Алчевск: ДонДТУ, 2012. – 234 с.
19. Бровендер Ю.М. Розкопки кургану на півночі Луганської області / Ю.М. Бровендер // Археологічні дослідження в Україні 2019. – Київ, 2020. – С. 138-139.
20. Бровендер Ю. Розкопки курганів на півночі Донеччини // Ю. Бровендер, Ю. Полідович // Археологічні дослідження в Україні 2017р. – К., 2017. – С. 23-25.
21. Бровка Д.В., Уссурийский краеведческий вестник. – Вып. 3. – Уссурийск, 2004. – С. 5-9.
22. Буровский А.М. Предмет и проблематика «педагогической археологии» / А.М. Буровский // Вопросы истории работ школьных

- археологических кружков: методические указания. – Новосибирск, 1990. – С. 26-31.
23. Ветштейн Р. І. Розкопки двох курганів біля Ворошиловграда / Р. І. Ветштейн // Археологічні пам'ятки УРСР, т.6. – К., 1956. – С. 90-91.
  24. Гершкович Я. Розкопки курганів доби енеоліту – середньовіччя на Донечині // Я. Гершкович, Ю. Бровендер, Ю. Коваль, О. Петренко, Ю. Ушкова, В. Циміданов. К., 2020. – С. 29-30.
  25. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года / В. А. Городцов // Труды XIII АС в Екатеринославе . – Т. 1. – М., 1907. – С. 211-365.
  26. Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и материалы рос.-укр. научн. конф. и второго укр.- рос. полевого археолог. семинара. – Воронеж, 1996.
  27. Закон України «Про охорону археологічної спадщини»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>
  28. Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы / Н. К. Качалова. – САИ. – В-4-12. – М.: Наука, 1974. – 53 с.
  29. Кияшко А.В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону / А.В. Кияшко // Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Ленинград, 1990. – 26 с.
  30. Кияшко А.В. Культурогенез на востоке катакомбного мира / А.В. Кияшко. – Волгоград: ВГПУ, 2002. – 268 с.
  31. Ключко В.І. “Мергелева гряда” / В.І. Ключко // Искусство и религия древних обществ. – Луганск: Світлиця, 2007. – С. 118-121.
  32. Ключко В. Мергелева гряда / В. Ключко, В. Парамонов // Пам'ятки України. – № 4. – 2006. – С. 1, 144.
  33. Ключко В.И. Мергелевая гряда: 2004 – 2007 гг. / В.И. Ключко, В.А. Парамонов // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р.: Тези доп. регіон. наук.-практ. конф. – Луганськ, 2007. – С. 25-28.
  34. Ключнева И. Н. История исследований памятников археологии Луганщины (начало XIX ст. – середина XX ст.) / И. Н. Ключнева // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 3. – Луганськ: СЛУ, 2004. – С. 302-325.
  35. Концепція «Нової української школи» URL : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch2016/konczepczyia.html> (дата звернення: 16.11.2021)/
  36. Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии. Дневник раскопок / Е. Н. Мельник // Труды XIII Археологического съезда. – Т. I. М., 1907. – С. 673-743.

37. Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наук. думка, 1990.
38. Отрощенко В.В. Эпоха енеолиту-бронзы / В.В. Отрощенко // Археология Украины. Курс лекций. / За ред. проф. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – С. 106-202.
39. Отрощенко В.В. З досвіду організації польових археологічних семінарів / В.В. Отрощенко, Ю.М. Бровендер // Археологія і давня історія України.- Вип. 4.- К., 2010. – С. 213-219.
40. Покровський А. М. Раскопки А. М. Покровского / А. М. Покровский // Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. – Харьков, 1902. – с. 215-228.
41. Пряхин А. Д. Поселение эпохи бронзы Капитаново II / А. Д. Пряхин, В. В. Отрощенко, В. И. Беседин, Ю. М. Бровендер. – Воронеж, 2000. – 50 с.
42. Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров. – Луганськ: ВНУ, 2001. – 172 с.
43. Санжаров С.Н. Кайдащинский комплекс поселений рубежа средней – поздней бронзы в системе древностей Северского Донца / С.Н. Санжаров. – Луганск: СНУ, 2004. – 160 с.
44. Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи / С.М. Санжаров // Автореф. ... дис. докт. іст. наук. – К., 2007. – 33 с.
45. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы / С.Н. Санжаров. – Луганск, 2010. – 488 с.
46. Санжаров С.Н. Краснозоринский курганный могильник в бассейне Лугани / С.Н. Санжаров, А.А. Бритюк // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск, 1996. – С. 58-132.
47. Санжаров С.Н. Поселения неолита – ранней бронзы Северского Донца / С.Н. Санжаров, А.А. Бритюк, Н.С. Котова, Е.А. Черных. – Луганск: СНУ, 2000. – 128 с.
48. Сафонов И. Е. Раскопки В. А. Городцовым курганов эпохи бронзы в Изюмском уезде летом 1901 г. (по архивным материалам) / И. Е. Сафонов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы международн. научн. конф. – Самара, 2001. – С. 11-18.
49. Сібільов М. В. Старовинності Ізюмщини. – Вип. 2 / М. В. Сібільов.– Ізюм, 1926.– 28 с.
50. Сібільов М. В. Старовинності Ізюмщини.– Вип. 4 / М. В. Сібільов. – Ізюм, 1930.– 28 с.
51. Спицын А. А. Курганы с окрашенными костяками / А. А. Спицын // Записки Русского археологического общества: Труды отдела славянской и русской археологии. – Т. XI. – Вып. 4. – 1899.

52. Тези переможців обласного конкурсу-захисту науково-дослідних робіт учнів-членів Луганської малої академії наук учнівської молоді. – Рубіжне, 2020. – 72 с.
53. Теория и методика историографических и источниковедческих исследований / Под ред. И.Д. Ковальченко. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – 209 с.
54. Теліженко С.А. Пізній неоліт-єнеоліт Сходу України (проблема міжкультурних контактів) / С.А. Теліженко // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. – 2007. – 24 с.
55. Толочко П.П. До комплексної міжнародної співпраці / П.П. Толочко, В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го Міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005.– С. 4-5.
56. Трифильев Е. П. Археологическая экскурсия в Куянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. / Е.П. Трифильев. – Труды XII археологического съезда, т. I, 1905. – С. 131-140.
57. Экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований) / Под ред. Ю.М.Бровендера . – Киев-Воронеж, 2002. – 76 с.
58. Федоровський О. С. Харківський археологічний музей та його науково-дослідна праця / О. С. Федоровський // Наука на Україні: Бюл. Укрнауки. – 1926. – № 1. – С. 44-48.
59. Филатов А. П. Тайны степных курганов / А. П. Филатов, И. А. Писларий. – Донецк: Донбасс, 1972.
60. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур / Е.Н. Черных. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 629 с.
61. Чінчой А. О. Використання археологічного матеріалу на уроках математики / А.О. Чінчой // Наукові записки. – Випуск 6. – Серія: Проблеми методики фізикоматематичної і технологічної освіти. – Частина II. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 34–39.
62. Шугуров М. Дневник путешествия в южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштадта в 1773-1774 г. / М. Шугуров // Записки Одесского Общества истории древностей. Т. 11. – Одесса, 1879.

Наукове видання

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович
ЧЕРНИШОВ Андрій Геннадієвич

АРХЕОЛОГІЯ І МОЛОДЬ:
ДОСВІД РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Монографія

Оригінал-макет *Могильна О.В.*

Дизайн обкладинки *Стрельченко В.В.*

Підписано до друку 01.12.2021.

Формат 60×84¹/₈ Папір типограф. Гарнітура Times.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 12,9.

Тираж 50 прим. Вид. № 3330. Замів № __. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003 р.

Адреса університета: просп. Центральний 59-а
м. Северодонецьк, 93400, Україна
e-mail: vidavnictvoSNU.ua@gmail.com.

Надруковано: